

Собствеността като икономическо отношение

Сред многостранните желания и стремежи на човека, отразяващи неговата икономическа природа, значимо място заема интересът към притежаването на богатство и имущество. Този, с вековете изработен, станал плът и кръв за хората интерес, намира своето проявление в пораждането и съществуването на особеното усещане на чувство за собственост.

Собствеността, като усещане, поражда увереност и непосредствена съпричастност на човека към вещите и по този начин го привързва към тях, подбужда го постоянно да действа за запазване и рационално използване на предметите и обектите от околната среда. И обратно, лишаването на хората от собственост, отчуждаването им от вещите, отдалечаването им от възможността да се чувстват стопани поражда безразличие, а дори понякога и неприязън към това, което възприемат като чуждо.

Ако вещите от материалния свят се нуждаят от грижи за тях, от страна на хората, ако те са попаднали в орбитата на човешката дейност или още повече са продукт от тази дейност, тези предмети неизбежно трябва да станат обект на нечие притежание, на нечия собственост. В противен случай се появява безстопанствеността, безотговорността, възможността за разрушително отношение към материалното и духовното богатство.

Собствеността е основополагащ компонент на икономическите производствени отношения. Тя е изключително сложно обществено явление, тъй като се характеризира от множеството разнообразни взаимоотношения между хората. В най-абстрактен вид собствеността, като икономическа категория, представлява отношение между хората по повод на присвояването от тях на определени блага. Това присвояване се извършва в рамките на общественото разделение на труда, поради което всеки индивид, за да удовлетвори своите потребности, присвоявайки чужд продукт, неизбежно следва в замяна на това да отчужди продукт на своя труд. Следователно, същността на собствеността в своето определение следва да включва не само феномена на присвояване, но и на отчуждаване.

Човешката общност не е веднъж и завинаги застинала даденост. Тя се намира в процес на постоянно развитие и изменения. Това обстоятелство дава отражение и върху определяне същността на понятието собственост. Тя отразява исторически определени отношения между хората по повод на присвояването и отчуждаването на условията и резултатите от производството. Но следва ясно да се осъзнава, че не всяко присвояване на условията и резултатите от производството изразява отношения на собственост. Така например, много видове присвоявания са свързани с такива явления като наследяване, дарения, конфискация, завоевания. Следователно, при всеобщия процес на присвояване е необходимо да се изключат неикономическите моменти и да се акцентира върху икономическото съдържание на собствеността, т.е. върху такива видове обществено присвояване, като отношение между хората, които постоянно се възпроизвеждат в резултат на общественото възпроизводство, а не като единични неикономически актове.

Собствеността, като икономическа категория, се определя от състоянието на производителните сили и поради това е обективна, т.е. не зависи от волята и съзнанието на хората. Заедно с това, собствеността има и правно изражение, макар правото да е само юридическо фиксиране на реално съществуващите икономически отношения изобщо, а за отношенията на собственост – в частност.

Различията между собствеността като икономическа категория и нейното юридическо съдържание се изразяват в следното:

- *първо*, собствеността като икономическа категория характеризира отношенията между хора, а правните отношения на собственост характеризират отношения между субекти на собственост към обекти на собственост;

- *второ*, икономическото съдържание на собствеността обуславя, преди всичко, нивото на развитие на производителните сили, а правото на собственост се регулира от традициите или юридическите закони, определящи реда за ползване, владение и разпореждане с едно или друго имущество;

- *трето*, собствеността представлява материални отношения, съществуващи обективно, независимо от волята и желанието на хората, а правото на собственост е волево отношение, отразяващо нивото на развитие на юридическото съзнание в едно или друго общество.

Много икономисти не виждат разлика между собствеността като икономическа категория и нейната юридическа същност, понеже, като правило, разглеждат собствеността само като отношение на човека към вещите, т.е. само като юридическа категория. Нагледен пример за това служи широкото разпространение на така наричаната икономическа теория за правото на собственост, като понятието “собственост” се заменя с понятието “право на собственост”. Съгласно тази теория, не ресурсът, сам по себе си е собственост, а частта от правата по използването на този ресурс. Правото на собственост се разбира като санкционирани от обществото (от закона, административните актове, традициите, обичаите) поведенчески отношения между хората, възникващи във връзка със съществуващите блага и тяхното използване.

Видовете и формите на собственост, характерът на отношенията на собственост са определящи признаци за всяка икономическа система. Така, ако за централизирано управляваната система е свойствена, преди всичко, така наричаната държавна форма на собственост върху средствата за производство, то пазарният тип икономическа система, в повечето случаи, се опира на целия спектър от форми и отношения на собственост и изхожда от принципа на равни права на съществуване.

Една от причините за ниската ефективност на икономическите реформи, в някои от страните в Централна и Източна Европа, при прехода от централизирана към пазарна икономика, се свежда до недостатъчно обмисленото и умело преобразуване на формите и отношенията на собственост. В течение на десетилетия в тези страни се насаждат и култивират неестествени, изкривени в теоретичен план представи и неефективни в приложно отношение псевдосоциалистически форми и отношения на собственост. Под вида на обществена, народна, държавна собственост, в действителност се утвърждава собствеността на държавните органи и ръководещите ги лица както върху средствата за производство, така и върху обществените блага. Партийният и чиновническият апарат, ако не владееха, то в крайна сметка се изявяваха като пълни разпоредители с цялата собственост на държавата.

Марксистката икономическа теория, изхождайки от наличието на обективни (по принцип верни) тенденции за обобществяване на производството и собствеността, в процеса на тяхната реализация догматичната социалистическа практика ги довежда до абсурдни крайности, като атакува индивидуалната, частната, а след това и груповата, колективната собственост. Но при отсъствие на собственост от страна на работната сила върху имуществото и средствата за производство се потиска индивидуалното творческо начало, човек изчезва като активна самодейна личност. Унищожава се първичната клетка на обществото, изчезва личният интерес, възниква така наричаната “ничия” собственост, макар собствеността да не може да бъде ничия, т.е. никому не принадлежаща. Извращенията на формите и отношенията на собственост са едни от главните причини за краха на социалистическата идея и изградената на тази основа система.

Категорията “собственост” и представите за нея се формират в науката и в живота в продължение на столетия, даже на хилядолетия, и все още са обект на анализи, изследвания и дискусии.

Категорията “собственост” исторически влиза в научната лексика много преди появата на икономиката и икономическата теория в качеството ѝ на обособен отрасъл на науката. Преди всичко, собствеността става официален обект на анализ от страна на философията и правото. Собствеността, като отношения, се формира още в първобитното общество. По-късно римското право определя съдържанието на понятието “собственост” и основните отношения, свързани с него – владение, ползване, разпореждане. Дълго време собствеността, като особено обществено отношение, е непосредствен предмет на юриспруденцията и преди всичко, на гражданското право. Обаче, с развитието на общественото производство и появата на нови форми на предприемаческа дейност собствеността придобива и свое икономическо

съдържание. Негови изходни понятия и определения стават – *собствеността, собственикът (субектът на собствеността) и обекта на собствеността*.

Собствеността се проявява и разглежда като отношение между хора, групи или общности от хора (субекти), от една страна, и всяко нещо от материален и нематериален характер (обекти), от друга страна, намиращо се в постоянно или временно, частично или пълно отчуждение, присвояване на обекта от субекта.

Собственикът е активната страна в отношенията на собственост, имаща възможност и право да притежава обекта на собственост. Собственикът е одушевено лице. Да олицетворят, да реализират практически правото на собственост могат само хора в качеството им на лица, семейството, колективи, организации, органи на управлението.

Обектът на собственост е пасивната страна в отношенията на собственост във вид на предмети от природата, вещества, енергия, информация, имущество, духовни ценности, напълно или в определена степен принадлежащи на субекта.

В понятието “отношения на собственост” се включва, от *една страна*, отношението на собственика към неговите вещи, т.е. имуществените, *субектно-обектни отношения* между субекта и обекта, а от *друга страна*, тези първични, закрепени в правните норми, отношения са материална предпоставка за отношенията между субектите на собствеността (собствениците), по повод на принадлежността и използването на обектите, т.е. *между собственически (субектно-субектни) отношения*. Последните представляват икономически отношения, възникващи във връзка и по повод на собствеността, отразяващи имуществените взаимовръзки на собственика с други собственици. Тази група отношения има социално-икономически характер и обуславя, преди всичко, формите на разпределение на имуществото, продукцията, стоките, доходите и други ценности между собствениците.

Основните типове на собственически отношения се свеждат до отношенията “субект на собствеността – обект на собствеността” и “субект на собствеността – субект на собствеността”.

Вниманието, отделяно на тези два типа отношения, е обусловено от обстоятелството, че без ясното отделяне и конкретизиране на собствениците, на персонажите на собственическите отношения, е невъзможна рационалната организация на стопанската система.

Отношенията, възникващи между субекта на собствеността и обекта на собствеността, характеризират едновременно степента на притежаване на обекта от страна на субекта, неговите права върху обекта, видовете функции, възможни за реализиране от субекта в процеса на практическото изпълнение на отношенията на собственост, степента и характера на използването от субекта негови права.

В последните десетилетия се наблюдава намаляване на ролята на веществените средства за производство, като определящ обект в системата на отношенията на собствеността. Това се потвърждава и от икономическата теория, и от практиката на съвременния начин на производство. Развитието на акционерната собственост, “раздробяването” на акционерния капитал, практиката на предаване на акционерната собственост на работниците и служителите, т.е. появата на форми, при които капиталистите “отстъпват”, при едни или други условия, средствата за производство на работниците, е показател за пренасяне на акцента върху организацията, информацията и управлението, които не са еднозначно свързани със собствеността върху средствата за производство.

Анализирайки връзките между субектите и обектите на собственост е необходимо да се разграничават отношенията *на владение, ползване, разпореждане и отговорност*, представляващи едновременно и юридически, и икономически категории. Без такова разграничаване е много трудно да се разбере същността на отношенията, особено когато собственикът-владелец, собственикът-ползвател и собственикът-разпоредител не са едно и също лице.

Владението е началната, изходната форма на собствеността, отразяваща юридическата същност на собствеността на субекта, документално оформена. Владелецът притежава

правото, но може да не се ползва от него. Отделни владелци делегират пълномощия за разпореждане с тяхната собственост на управляващи, запазвайки правото си на доход от собствеността. Така че владението, разглеждано абстрактно, не се явява в пълна степен собственост в социално-икономическия смисъл на тази дума, която включва не само владение, но и разпореждане и използване на обекта. Така например, държавните органи, не са юридически владелци на държавната собственост (такава е държавата в лицето на народа), но фактически изпълняват ролята на владелци.

Ползването означава привеждането на обекта на собственост в съответствие с неговото предназначение и по преценка и желание на ползвателя. Владението и ползването на собствеността могат да бъдат в ръцете на един субект или да бъдат разделени между различни субекти. Например, наемният работник използва средствата за производство, без да е владелец, а например, собственикът на хотел обикновено сам не се ползва от него. Ако ползвателят не е владелец или разпоредител със собствеността, то той осъществява отношения на ползване за определен срок и при определени условия, поставени му от субекта на собствеността в лицето на владелеца и разпоредителя.

Разпореждането е най-всеобхватен, висш способ за реализиране на отношенията между субекта и обекта на собственост на съвременния етап. То дава на субекта право и възможност да постъпва по отношение на обекта и да го използва, в рамките на закона, практически по всевъзможен начин – да го предава на друг субект, да го трансформира, да го преобразува в друг обект и даже да го ликвидира. Делегирането, предаването на права за разпореждане, по своята същност, е предаване на правомощията на собственика в други ръце.

Отговорността е “бремето на собствеността”. На пръв поглед тази функция не би трябвало да се обособява, доколкото автоматично произтича от останалите функции. Обаче отношенията на собственост имат някои нюанси. “Бремето на собствеността” предполага както интерес за активно използване на средствата за производство, така и отговорност за тях, за тяхната съдба, за тяхното ефективно функциониране, за възмездяване на ущърба, нанесен на обекта. Отговорността възниква, преди всичко, за ползвателя пред разпоредителя и владелеца или за разпоредителя пред владелеца, делегирал му права за разпореждане със собствеността. Това предполага отношенията между тези субекти да бъдат оформени във вид на система от правила и икономически мерки и санкции и да бъде създаден механизъм за възбуждане на отговорност.

Отношенията, възникващи между собствениците, т.е. *субектно-субектните отношения* могат да бъдат разделени на две групи.

Първата група отношения възниква, когато се налага да се дели съществуваща собственост между два или няколко субекта. Това обикновено има място, когато един и същи обект принадлежи на няколко субекта, което е типично за семейната, груповата, колективната собственост. При тези условия се налага периодично да се решава, на кой какво принадлежи.

Втората група отношения между субектите отразява взаимоотношенията между собствениците, по повод на съвместното формиране на нови обекти на собственост. Най-типична форма на отношения от тази група са отношенията, по повод на съвместно производство и разпределение на произведената продукция или услуги. Това по принцип е по-остър и сложен проблем.

Собствеността в исторически аспект винаги е разглеждана в определени форми. Те винаги са били обект на дискусия, поради отсъствие на единна терминологична база. За да се стигне до единно разбиране, се налага да се даде определение какво е това форма на собственост, по какъв критерий тя се определя и какви форми на собственост се разграничават.

Под *форма на собственост* приемаме да се наричат нейните видове, характеризиращи я по признака на субекта на собствеността. По друг начин казано, формата на собственост се определя от притежанието на разнообразните обекти на собственост от субекта. Изхождайки от тази трактовка формите на собственост могат да бъдат най-общо класифицирани по следния начин: *индивидуална* (лична и частна), *колективна* (многоличностна) и *общонародна*.

При индивидуалната форма на собственост субектът на собствеността се персонифицира като физическо лице, притежаващо правото да се разпорежда с принадлежащия му обект на собствеността или на части от обекта. В пределите на индивидуалната собственост, в зависимост от природата на обекта на собствеността и характера на неговото използване от собственика, понякога се прави разграничение между лична и частна собственост по два признака. *Личната собственост* обхваща обекти на индивидуалната собственост, използвани само от собственика или са предоставени от него на други лица за безплатно ползване. При *частната собственост*, за разлика от личната, предоставянето за ползване и потребление от други лица е срещу заплащане. Такова определение е приложимо към обекти в качеството им на имущество и предмети за потребление. Друг подход към частната собственост разглежда обекта на индивидуалната собственост през призмата на нейното използване с прилагането на чужд, наемен труд, докато личната собственост обхваща само обектите, използвани с прилагането на личния труд на собственика. Подобно определение се разпространява основно върху средствата за производство. Следователно един и същи обект може да бъде и лична, и частна собственост в зависимост от характера на неговото използване, потребление.

Втората основна форма на собственост е *колективната или многоличностната*. В рамките на многоличностната форма, субектът на собствеността не се персонифицира като индивид, а е съвкупност, общност, колектив от собственици. Той може да се извява като упълномощено лице или група лица, изразяващи собственическите интереси на цялата общност, но много по-често се извява и официално се оформя като единно юридическо лице (стопанско обединение, предприятие, компания) или държавен орган, обществена организация.

Подразделянето на формите на собственост на индивидуална и колективна е прекалено общо за многообразието от конкретните форми на собственост. Реално в практиката се изграждат форми, чието название не винаги съответства на тяхното истинско съдържание.

В икономическата теория и практика се налага да се прави разграничаване между категорията "*общонародна собственост*" и категорията "*държавна собственост*". Смесването на тези две понятия създава предпоставки за объркване и възможност за манипулиране с формите и отношенията на собственост, а вследствие на това – и с реалните обекти на собственост.

Глобалната представа за общонародна собственост, обхващаща всичко, което може да бъде наречено съвместна собственост на всички граждани на страната, региона, е достатъчно абстрактно в този смисъл, че е трудно да се конкретизира собствеността. В случая не е ясно по какъв начин народът, като цяло, е способен да реализира функциите и правата на субекта на собствеността по отношение на всички обекти на общонародната собственост и как може да функционира отговорността за такава собственост. Ето защо, по наше мнение, тази форма на собственост е по-подходящо да се отнася за природните богатства, които не са въввлечени в общественото производство и притежаващи всеобща достъпност – земята, водите, въздушното пространство, флората и фауната.

Под държавна собственост е коректно да се разбира всичко това, което е въввлечено в общественото производство и поради това не може да принадлежи в една и съща степен на всички.

Като цяло в по-общ вид формите на собственост обхващат: общонародната, държавната, общинската, колективната и индивидуалната. Целесъобразно е също да се обособи и собствеността на обществените организации, груповата и семейната собственост.

Следва да се подчертае, че не съществува и не може да съществува абсолютно разделение на формите на собственост, тъй като са неизбежни смесените форми на собственост, в това число и преходни от една към друга.

При разглеждането на формите на собственост, от гледна точка на практическата икономика, като инструмент за решаване на общи стопански задачи, а не на самозадоволявани обществени интереси, постановката на въпроса за превъзходството на една или друга форма на собственост е неправомерна. За икономиката е важно не отделянето и

развитието на отделна форма на собственост, колкото и ефективна да изглежда, а създаване и подкрепа на подвижна в своите рамки система, включваща целия спектър на организация на предприемаческата дейност, основан на различните форми на собственост.

Въпросът за мястото и ролята на всяка форма на собственост, в развитата пазарна икономика, намира своето решение в най-доброто съчетаване на различните форми на собственост, отговарящо на изискването за ефективност на икономиката, включително и на социална ефективност. За това свидетелства опитът в световната икономика, потвърждаващ наличието на обективни фактори, способстващи за трансформация на формите и отношенията на собственост, промяната в структурите и съчетаване на формите и движението им както в посока на приватизация, така и на национализация. Опитът на развитите страни със смесена икономика показва редуване на пряко и косвено участие на държавата в отделни отрасли, приложимо към различни стадии на развитие, наличие на фази на национализация и приватизация, задълбочаване и отслабване на държавната намеса в икономиката, на нейното държавно регулиране. Всяка форма има свое място и роля в пазарната икономика.

Държавната собственост се развива преди всичко в тези отрасли и сфери, които не са изгодни за частния капитал, т.е. там където е невъзможно да се получи средната норма на печалба. С това, в известна степен, се обяснява и по-ниската ефективност на държавните форми на собственост, в сравнение с другите форми в пазарната икономика. Това са отраслите, в които възвращаемостта е или малка, или настъпва след продължителен срок, т.е. капиталоемките и слабо печелившите отрасли на производствената и социалната инфраструктура – енергетика, транспорт, съобщенията, образованието, здравеопазването, опазването на околната среда и др. Включването на държавните форми на собственост в кръга на пазара е свързано, преди всичко, с дейността на държавата за “оздравяване” на отраслите, преживяващи криза или за активизиране на икономиката, като цяло, чрез национализация на губещите предприятия и отрасли и тяхното финансиране от бюджета. Това е продиктувано не от желанието за разширяване на държавната собственост, а от грижата на държавата за хармонично развитие на производителните сили и постигане на необходимото равновесие в структурата на формите на собственост и стопанската дейност.

Обекти на индивидуалната, частната собственост стават на първо място отрасли и производства, които изискват висока степен на предприемаческа активност, мобилност, предприемчивост и способност да формират висока печалба.

Развитието на формите на организация на предприемаческата дейност е отражение на историческото развитие на формите на собственост, на развитието на пазара. Възникването на всяка нова форма на предприемачество, на тяхната еволюция, съответства на определена степен на развитие на производителните сили и изискванията на пазара, т.е. непосредствено е свързано с преобразуването на формите и отношенията на собственост. Най-прости форми на собственост, отдавна съществуващи на пазара, са били индивидуалната (занаятчийската) и семейната. Днес те са характерни за дребния бизнес, в сферата на услугите и фермерството. Развитието на производителните сили на обществото налага обединяване на труда и капитала, което довежда до развитие на две направления във вида и отношенията на собственост – частната собственост на основата на наемния труд и колективните форми на собственост. Последното направление е по-характерно за съвременната икономика. Най-рационално и сполучливо съчетаване на колективните и индивидуалните интереси на съвременния етап се наблюдава в акционерната форма на собственост и предприемаческа дейност. Затова тя става базова и определяща за пазарната икономика.